

СУЧАСНІ ПІДХОДИ У МЕТОДОЛОГІЇ ПІЗНАННЯ СУТНОСТІ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ І ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У статті досліджено причини виникнення, принципи формування та основні ознаки сучасної методологічної парадигми аналізу економічних систем, розкриваються сутність, зміст і функції поняття «підхід» у методології досліджень, дано характеристику основних інституціональних форм сучасних методологічних підходів в економічних дослідженнях, визначено умови їх взаємодії, за яких можливий синергетичний ефект щодо пізнання законів економічного розвитку.

В статье исследуются причины возникновения, принципы формирования и основные признаки современной методологической парадигмы анализа экономических систем, раскрываются сущность, содержание и функции понятия подход в методологии исследований, дается характеристика основных институциональных форм современных методологических подходов в экономических исследованиях, определяются условия их взаимодействия, при которых возможен синергетический эффект в познании законов экономического развития.

This article investigates the causes, principles of formation and the main features of modern methodological paradigm analysis of economic systems, disclosed the nature, content and function of the concept of 'approach' in research methodology, describes the main institutional forms of modern methodological approaches in economic research, defines conditions of their interaction, in which is possible synergetic effect as for laws of cognition of economic development.

Ключові слова: науковий метод, методологічний підхід, парадигма, системна парадигма, цивілізаційна парадигма; підходи: статичний, динамічний, філософський, системний, інституційний, технологічний, формаційний, цивілізаційний; технологічний детермінізм, господарство як творчість, олюдненість економічних відносин.

Ключевые слова: научный метод, методологический подход, парадигма, системная парадигма, цивилизационная парадигма; подходы: статичный, динамичный, философский, системный, институциональный, технологический, формационный, цивилизационный; технологический детерминизм, хозяйство как творчество, очеловеченность экономических отношений.

Keywords: scientific method, methodological approach, paradigm, system paradigm, civilization paradigm; approaches: static, dynamic, philosophy, system, institutional, technological, formation, civilizational, technological determinism, economy as creativity, humanity of economic relations.

Постановка проблеми: У відомій праці Морріса Коена та Ернста Нагеля «Введення в логику и научный метод» (США) підкреслюється: «для здійснення розумного вибору нам слід логічно зважити підвалини (засади) на користь кожного із тверджень. У тих ситуаціях, коли під питанням опиняється істинність певного судження, неможна просто відповісти: «я впевнений», або «я волюю покладатися на цей авторитет, а не на той» [1]. Отже, єдиний шлях до виявлення істини, визначення фундаментальних засад, принципів і шляхів розвитку суспільства, людини, формування певної економічної політики, прогнозування майбутнього це визначення

сутності, внутрішніх законів трансформації та розвитку тих чи інших економічних явищ і процесів — використання наукових методів пізнання.

Аналіз останніх джерел і публікацій: Проблема формування сучасної парадигми та системи методів досліджень закономірностей економічного і соціального розвитку суспільства приділяється багато уваги як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед них можна назвати ґрунтовні дослідження А.А. Чухна, В.Д. Базилевича, А.А. Гриценка, В.М. Тарасевича, В.В. Дементьєва, А.С. Гальчинського, В.В. Ільїна, В.Л. Іноземцева, Б.П. Шульдибіна, Т. Куна, М. Коена, К. Поланьї, Х. Юргена, Я. Корнаї, П. Кругмана. Водночас, сутність, зміст, функції та спрямованість використання різних методологічних підходів при дослідженні складних соціально-економічних систем розкриваються в науковій літературі неоднозначно, несистемно, а часом і з недостатньою глибиною, що викликає потребу подальшого дослідження сутності та функцій наукових методів пізнання.

Постановка завдання: Окреслюючи значення наукового методу у пізнанні внутрішніх важелів руху економічних систем цитовані вище автори зазначали такі його принципові відмінності:

1) науковий метод дозволяє співвідносити стратегії наших дій і моральних суджень із більш широким поглядом, ніж погляд безпосередніх фізичних стимулів або органічних реакцій;

2) науковий метод розвиває інтелектуальну хоробрість при зіткненні з труднощами та дозволяє подолати ілюзії, які надають лише тимчасове задоволення, але, у кінцевому підсумку, наносять шкоду;

3) науковий метод розв'язує розбіжності шляхом апеляції до нашої спільної раціональної природи, не звертаючись до зовнішньої сили, він відкритий для всіх;

4) науковий метод об'єднує людей і є найвеличнішим плодом і критерієм ліберальної цивілізації [2].

Отже, основним завданням даної статті є поглиблення уяви щодо причин, чинників і принципів формування сучасної методологічної парадигми, сутності, форм і ролі різних методологічних підходів у забезпеченні цілісної системної уяви про закономірності та тенденції розвитку економіки та суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження: Надзвичайна складність сучасних економічних і соціальних систем визначає певну специфіку формування та використання існуючої сукупності методів щодо пізнання внутрішньої сутності цих систем, законів їх функціонування та розвитку, мотиваційних чинників такого розвитку. Така специфіка знаходить свій прояв, на наш погляд, насамперед, в існуванні різних методологічних підходів¹ до теоретичного аналізу внутрішніх причин і чинників, які зумовлюють рух системи у тому чи іншому напрямку. Зокрема, у науковій літературі розрізняють статичний і динамічний, системний, інституціональний, формаційний, цивілізаційний, філософський підходи тощо.

Практично усі соціальні системи (у тому числі й економічні) є динамічними системами. На відміну від статичних систем, у яких «взаємовиключаються мінливість (розвиток) і стійкість (збереження)», «динамічні системи їх передбачають» [3]. За цих умов засадничим методологічним принципом та підходом у дослідженнях економічних систем, безперечно, може бути лише динамічний підхід, сутність якого сформулював Н. Д. Кіндрат'єв. На його думку, «динамічна точка зору розглядає економічні явища у процесі зміни економічних елементів та їх співвідношень. ... якщо для статичної основною категорією аналізу є категорія незмінюваності, тотожності ... то для динаміки основною категорією буде категорія зміни, різниці та, у зв'язку із цим, концепції процесу зміни та їх зв'язку» [4].

¹ Підхід (як поняття, напрям, інструмент у системі методів наукового дослідження) уявляє собою дію (або комплекс дій), націлену на визначення ключових цілей, принципів, інструментів аналізу економічних явищ і процесів. Передбачає формування відповідної парадигми та методології дослідження цих явищ. Визначає ставлення дослідника до сутності та ролі певних економічних і позаекономічних підсистем у досягненні синергетичного ефекту від їх взаємодії для усієї метасистеми.

Як зазначають сучасні дослідники, принципова відмінність динамічного підходу від статичного полягає у тому, що «економічна статика вивчає допустимі та раціональні стани економіки», економічна ж динаміка «досліджує процеси, тобто послідовності станів і переходи від одних станів до інших, визначаючи, таким чином, можливі та кращі траєкторії розвитку економічної системи що моделюється» [5].

Динамічний підхід в економічних дослідженнях безпосередньо пов'язаний із підходом системним, сутність якого визначається вивченням найрізноманітніших складових економічного життя на основі концепції систем. Перевагою системного підходу у дослідженнях сучасних надскладних соціальних систем є, насамперед, його спрямованість на пізнання не окремих складових (змінних) певної системи, як незалежних елементів, а на усвідомлення цих змінних взаємозалежними, отже на виявлення сутності, характеру, форм взаємозв'язків між елементами, як органічними, невід'ємними частками цілого, що дозволяє визначити ті стани і форми взаємозв'язків у системі, врахування та використання яких забезпечує значний синергетичний ефект функціонування цих зв'язків як складових єдиного цілого.

До конкретних предметних форм системного підходу можна, на наш погляд, за певних умов та пересторог, віднести формаційний, цивілізаційний та інституціональний підходи у дослідженнях закономірностей і тенденцій економічного та соціального розвитку суспільства в процесі його історичної трансформації. Так, наприклад, інституційний підхід у формуванні методів досліджень складних економічних об'єктів з'являється водночас із формуванням базових засад інституціональної теорії, згідно положень якої *«людське господарство — це інституційнооформлений процес»*, воно *«укорінено в інститутах¹, економічних та неекономічних, вплетене в них»*. Саме інституційне оформлення господарської системи надає їй «внутрішньої єдності та стабільності, ... породжує структуру, наділену у суспільстві конкретною функцією». Таким чином, на думку вчених, дослідження зміни місця господарства в суспільстві — «це, по суті, дослідження способів інституціонального оформлення економічного процесу в різний час і в різних місцях» [6].

Таке розуміння ролі та функцій інститутів у функціонуванні суспільства, економічних систем, само по собі визначає необхідність залучення інституціонального підходу, у взаємодії із загально філософським та іншими підходами, до аналізу внутрішніх важелів розвитку економіки. Однак, значення інституціонального підходу у дослідженні принципів, форм, чинників і тенденцій розвитку економіки стає більш зрозумілим, якщо звернути увагу на той факт, що інституційний підхід у дослідженнях передбачає концентрацію уваги «на цінностях, мотивах та політиці» [7], тобто враховує не лише суто економічні чинники економічного розвитку, але й систему чинників позаекономічних: соціальних, політичних, духовних, культурних тощо. Така уява про природу чинників економічного розвитку робить інституційний підхід у чомусь близьким із підходом цивілізаційним, хоча, безперечно, отожднювати їх ні в якому разі неможна.

Безпосереднє використання тих чи інших підходів у процесі дослідження руху складних соціально-економічних об'єктів, тієї чи іншої сукупності методів аналізу, залежить від характеру та змісту, спрямованості методологічної парадигми, специфіка якої визначається значними якісними змінами, що відбуваються в економічному, політичному, соціальному житті суспільства на певному етапі його життєвого циклу.

Саме поняття *парадигма* [гр. — *paradeigma*, англ. *paradigm* — приклад, зразок] розуміється як *висхідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання, що домінують протягом певного історичного періоду в науковому середовищі*. На думку відомого вченого П. С. Лемещенка, потреба у формулюванні певної методологічної парадигми економічних досліджень виникає із

¹ Говорячи словами одного з батьків неінституціоналізму Дугласа Норта — *«головна роль, яку інститути відіграють у суспільстві, полягає у зменшенні невизначеності шляхом встановлення стійкої (хоча й не обов'язково ефективної) структури взаємодії між людьми»*: Норт Д. Інститути, інституціональні змінення і функціонування економіки. — М., 1997. — С. 21.

розвитком науки, коли з'являється потреба у визначенні певних канонів мислення, які б надавали науковим результатам більш строгий, достовірний та верифікований вигляд. Тобто парадигма виконує роль «дисциплінарної матриці» (Т. Кун), яка пропонує досліднику дотримуватися певних визнаних норм, правил, алгоритму проникнення у сутність економічних явищ і процесів, що аналізуються. Зміна парадигми, тобто загальноприйнятих методів і правил дослідження, пов'язана, як зазначалося вище, із значними якісними змінами в технологічному способі виробництва, в системі економічних відносин, із змінами суспільних форм функціонування економічної та господарської системи (наприклад, перехід від індустріального до постіндустріального, інформаційного типу виробництва та суспільства). Недарма у науковій літературі можна зустріти думку, згідно якої *зміна парадигми уявляє собою наукову революцію*.

Дослідження закономірностей і проблем становлення та функціонування постіндустріальної моделі економічного розвитку, особливостей інституціональних форм адекватної такій моделі соціальної системи, пов'язане, зокрема, насамперед, із визначенням специфічних критеріальних ознак сукупності методів, за допомогою яких власне й може відбутися процес пізнання цієї складної «аналітичної конструкції», «нового принципу соціотехнічної організації та нового способу життя» [8]. Визначальною ознакою парадигми таких досліджень є, насамперед, нова філософія поглядів на сутність і характер змін, що відбуваються у житті світового суспільства, його економічної системи, національних систем в умовах динамічного розвитку науково-технічної революції, можливостей, загроз і ризиків, що виникають у процесі глобального усупільнення усіх форм людської діяльності. Основою цієї нової філософії пізнання став факт «завершення автономії економіки, підпорядкування економічної функції соціальним цілям» [9] в умовах зростання загрози стрімкого поширення соціальної депривації та «соціальної відчуженості» в інституціональному полі індустріального типу економіки та суспільства на початку ХХ ст..

Усвідомлення потреби пошуку принципово нових шляхів розв'язання провалів ринку та держави, адекватних їм механізмів та інструментів, прийшло далеко не одразу, як до політиків, так і до дослідників-теоретиків. Пояснити це можна лише одним — відсутністю у висхідній концептуальній схемі економічних досліджень філософського підходу, погляду, який передбачає системність уявлень про оточуючий світ, виходить із його цілісності у будь-яких проявах, отже із визнання реального існування взаємозалежності, взаємопроникнення його складових, що, власне, й створює передумови для певного позитивного, або негативного синергетичного ефекту у процесі функціонування та розвитку суспільства як метасистеми. Саме *філософський підхід* до аналізу економічних проблем дозволяє сформувати не лише систему поглядів на закономірності розвитку економічних систем, але й визначити місце цих систем в оточуючому їм світі, звернутися до визначення ролі людини, як єдиного цілісного суб'єкта суспільного життя, а не лише як до людини економічної. Такий підхід дозволяє поглиблювати пошук найефективніших мотивів індивіда до праці не лише у сфері матеріальних важелів впливу, але й через використання неформальних інститутів: ціннісно-естетичних, соціально-політичних, культурологічних, що визначають ставлення людини до людини та до навколишнього світу.

Подібний підхід щодо формування методології дослідження сучасних економічних систем почав складатися задовго до появи постіндустріального суспільства, як реального явища економічного та соціального життя людства, що, зокрема, відбиває, як складність, неоднозначність розв'язання основного питання філософії відносно ставлення мислення до буття, так і глибину можливостей творчої думки дослідників, які, за певних умов, на основі розуміння окремих конституюючих, ключових, ознак, здатні прогнозувати не лише тенденції подальшого розвитку, але й методологію дослідження цих тенденцій.

Досліджуючи сутність інституціональних основ економічних і соціальних процесів у їх розвитку слід, за будь-яких умов, виходити із розуміння того факту, що усі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда. Принципова особливість функці-

онування індивідів у системі, і, зокрема у суспільному виробництві, полягає у тому, що вони, виступаючи кінцевим результатом виробництва, водночас знаходяться у власному постійному процесі руху, під час якого «оновлюють самих себе в такій же мірі, в якій вони оновлюють створюваний ними світ багатства» [10], визначаючи та опосередковуючи, таким чином, усі соціальні процеси: економічні, політичні, духовні тощо. Як соціальна істота, людина вважається універсальним компонентом будь-якої соціальної, у тому числі й економічної, системи, оскільки є «елементарним носієм соціальної системної якості» [11].

Людина, як індивідуальність, за словами Г. Гегеля, утримує в собі нескінченну множинність відносин і зв'язків¹, що належать до конкретного змісту людської душі. Звичайно, екстенсивна, монотонна, некваліфікована, або малокваліфікована праця, як масове явище у 18—19 ст., не могла стати основою висхідної концептуальної схеми визначення дійсного місця та функцій людини у системі виробництва, соціально-економічних відносин, оскільки слабо впливала на трансформацію структури індивідуальних потреб, що визначають зміни у характері та змісті праці, її творче збагачення. Адже, як це зазначав згадуваний вище Гегель, вирішальне значення має не рефлексія як така, а те середовище, у якому й утворюється тотожність загального та одиничного [12]. Лише завдяки якісним змінам, що відбувалися в економічній системі у ХХ ст., складаються умови як для зміни ролі людини у системі виробництва, так і для формулювання якісно нової парадигми розв'язання теоретичних і практичних проблем такої зміни.

У цьому контексті надзвичайно плідною та конструктивною уявляється філософія методології економічних досліджень запропонована на початку ХХ ст. філософом С. Булгаковим. У праці «Філософія господарства» (1912) він сформулював ключові принципи методології досліджень, які є надзвичайно актуальними й у наш час. Зокрема, автор надавав великого значення необхідності аналізу таких інституційних чинників економічного розвитку, як свобода та творчість, місце особистості в господарстві та його етика, підкреслюючи, що свобода є загальною основою творчого процесу: «там, де є життя та свобода, є місце й для нової творчості, там уже виключений автоматизм, який впливає з визначеного та незмінного устрою світового механізму, що йде як заведений годинник, тому й господарство — як у широкому, так і в вузькому, політико-економічному розумінні — також є творчість, синтез свободи та необхідності» [13].

Як можна зрозуміти з наведеної вище позиції філософа, вже на початку ХХ ст. синергетичний ефект дослідження проблем функціонування та розвитку економічних систем можна було забезпечити лише на базі парадигми, що своєю основою визнавала уявлення про економіку, як про синтез свободи, творчості та необхідності. У 50—80-ті рр. ХХ ст. такий підхід став розповсюдженим, вважався новим і, якщо так можна висловитися, революційним в економічній теорії.

Водночас, С. Булгаков уже на початку ХХ ст. прогнозував вихід економічного життя з жорстких рамок детермінізму, оскільки «господарство, що розглядається як творчість, є й психологічний феномен, або кажучи ще більш визначено, господарство є явищем духовного життя так само, як і всі інші сторони людської діяльності та праці. Будь-яка господарська епоха має свій дух, і, в свою чергу, є породженням цього духу, кожна економічна епоха має свій особливий тип «економічної людини», що народжується духом господарства. Саме тому, — зазначає вчений, — політична економія має потребу у щепленні справжнього реалізму, який необхідно

¹ В умовах трансформації економічних систем під впливом НТР, економічних і соціальних чинників філософія поглядів щодо місця та ролі людини у системі суспільного виробництва, її функцій мотивів діяльності значно поглиблюється. Це знаходить свій прояв, зокрема, у появі нової інституціональної форми визначення сутності людини — людини інституціональної. Як бачимо, філософське розуміння Гегелем багатомірності сутності та потреб людини знаходить свій розвиток і підтвердження в умовах переходу суспільства, економічної системи до нової якості умов їх функціонування та відтворення. Отже, ігнорувати таке розуміння місця та ролі кожної окремої людини у суспільстві, в економічному житті не тільки не етично, але й не прагматично, небезпечно, оскільки найбільш раціональні економіко-математичні моделі економічного розвитку країни у посттрансформаційний період чим далі тим більше будуть наражатися на проблеми неадекватності цілей країни і системи мотивації залучення громадян до їх реалізації.

включає в себе й «причинність через свободу» і історичний психологізм, який може помічати духовну атмосферу даної епохи [14]. Ігнорування такої складової в економічному аналізі закономірностей функціонування економічних систем веде до втрати цілісності у теоретичній моделі економічного розвитку, яка визначає цілі та інструменти його забезпечення, отже до зростання флуктуацій, ризиків, протиріч, порушень системної рівноваги.

Як бачимо, головною ознакою, принципом сучасних філософських поглядів на природу економічних процесів, методи дослідження закономірностей їх розвитку, стає «олюдненість» економічних відносин, перехід від побудови абстрактних моделей і схем функціонування господарських систем у площину досліджень інтересів, умов і чинників самореалізації в економічному середовищі людини, як цілісності в усіх її проявах: як людини економічної, соціальної, духовної, інформаційної, інституціональної тощо, як внутрішнього ядра сутності та поля функціонування інтелектуального та соціального капіталу.

Сприйняття суспільства, як цілісної, багатосутнісної, багатовекторної системи зі складною структурою, якій притаманні певні загальні закономірності розвитку, у контексті усвідомлення суті та методологічного значення тези інституціоналістів про завершення автономності економіки, викликає розуміння доцільності визнання економічної теорії *універсальною поведінковою метатеорією*, що «відбиває реальне розповсюдження предмету економічної теорії на ті сфери, які ніколи не були об'єктом аналізу для економістів» [15]. За цих умов, філософський підхід передбачає використання у процесі дослідження складних та надскладних соціально-економічних систем системної ж парадигми, за допомогою якої можна подолати *міжсистемні оболонки* та, на основі з'ясування механізмів взаємовпливів різних сфер суспільного життя, відшукати найбільш ефективні важелі впливу на економіку, забезпечити на краще зміни у становищі всіх суб'єктів господарської діяльності.

Системна парадигма дозволяє проводити дослідження економічних об'єктів як цілісних системних утворень не лише з позицій аналізу суті, структури та механізмів взаємодії окремих її складових, окремих елементів. Вона, у сучасних умовах, створює, у царині гуманітарних наук, реальні можливості для аналізу закономірностей і механізмів взаємовпливів різних систем і підсистем, які визначають стан, можливості, динаміку та перспективи соціально-економічного розвитку суспільств, різних верств населення, окремої людини.

Сама системна парадигма може бути багатомірною, багатоцільовою, розрізнятися полем і глибиною проникнення у суть досліджуваних соціально-економічних процесів. Якщо, наприклад, системна парадигма, у таких своїх проявах, як функціоналізм, структуралізм, структурний функціоналізм, орієнтує дослідника на виявлення функцій елементів, взаємодія яких утворює певну соціальну систему, вивчення структур системи, та, водночас, виділення найбільш значущих серед них, пошук закономірностей і механізмів взаємосплетіння взаємодій окремих функцій, елементів, структур відносно одна одної, то системна парадигма, сформована на основних засадах інституціоналізму, досліджує закономірності, процес і механізми формування, функціонування, розвитку та трансформації тих соціальних інститутів, які забезпечують, стійкість, стабільність, ефективність і динамізм рівноваги у соціальних зв'язках суб'єктів господарювання, економічної системи, метасистеми в цілому. Натомість, на думку Я. Корнаї, увага дослідників, які керуються системною парадигмою, повинна бути сфокусована не на економічних, політичних або культурних подіях і процесах, як таких, «а на більш постійних інститутах, всередині яких ці події та процеси виникають і які в основному визначають курс їх розвитку» [16]. Це, насамперед, економічні та соціальні відносини, відносини власності і, зокрема, інтелектуальна власність, економічні та соціальні закони розвитку, мотиваційні системи, такі як, економічна свобода, соціальна справедливість, соціальне партнерство, соціальна конкуренція, соціальна відповідальність, громадянське суспільство.

На початку переходу капіталізму у стадію зрілості, коли найбільш виразно на поверхні економічних відносин проступали суперечності у системі інтересів між найбільшими мобільними соціальними групами (класами) буржуазного суспільства — власниками капіталу та найманими працівниками, філософською основою епістемології (теорії пізнання), методології досліджень законів і закономірностей формування та функціонування економічної системи капіталізму став формаційний підхід¹, який був, у значній мірі, своєчасним, доцільним та ефективним, оскільки пояснював, як внутрішні важелі руху системи, так і природу соціальних протиріч, пов'язаних із недостатнім розвитком продуктивних сил, їх складових, у тому числі праці, і, відповідно, системи мотивації до праці.

Основними ключовими принципами та цілями застосування такого підходу у методології досліджень закономірностей руху економічних і соціальних систем були: 1) відкриття загальних законів економічного та соціального розвитку суспільства на кожному з історичних етапів його існування; 2) обґрунтування єдності специфічних законів розвитку для будь-якої країни, що знаходиться у системі інституціональних координат тієї чи іншої суспільно-економічної формації та незворотності проходження усіма країнами та народами певних спільних ступенів суспільного розвитку; 3) твердження про незворотну заміну однієї формації іншою внаслідок розвитку антагоністичних суперечностей між новими продуктивними силами та застарілими виробничими відносинами; 4) визнання єдиним інструментом (способом) зміни формацій соціальну революцію; 5) розуміння процесу зміни суспільно-економічних формацій формою та ключовою ознакою прояву суспільного прогресу та становлення нової історичної епохи.

Слід зазначити, що формаційний підхід, і це зближує його, до певної міри, із технологічним і деякими іншими підходами, які використовуються в економічних дослідженнях, виходив із визнання необхідності досягнення в процесі переходу від однієї формації до іншої більш високого рівня розвитку продуктивних сил, техніко-економічних та організаційно-економічних відносин, соціального ладу тощо. Очищений від штучних нашарувань суб'єктивних уявлень і теоретичних конструкцій, формаційний підхід К. Маркса до періодизації історичних етапів економічного розвитку суспільства, визначення принципів і критеріїв зміни життєвих циклів економічних систем, може й сьогодні відігравати певну конструктивну роль у дослідженні закономірностей економічного та соціального розвитку. Така його роль, зокрема, може базуватися на використанні поглядів К. Маркса щодо класифікації суспільних формацій (архаїчної, економічної та комуністичної), сутності «економічної суспільної формації» (на відміну від ленінської «суспільно-економічної формації»), можливості існування в межах такої формації декількох способів виробництва тощо [17].

Останнє положення досить органічно, на наш погляд, кореспондується, узгоджується, з цивілізаційним підходом до розуміння закономірностей, механізмів і форм внутрішньої трансформації капіталістичної економічної системи на основі та в процесі заміни одного технологічного способу виробництва іншим. Адже способи виробництва кардинально змінюються, натомість базові економічні інститути ринкової системи капіталізму, які формують і підтримують її цілісність залишаються, хоча, безперечно, також у трансформованому вигляді.

Водночас, «формаційна конструкція», отже й формаційний підхід у дослідженнях чинників, форм, тенденцій і динаміки економічного та соціального розвитку вже з початку становлення та застосування має слабкі сторони. Насамперед, як зазначається у філософській літературі, *формаційний підхід дегуманістичний*, оскільки «безконтрольне та монопольне використання макросоціологічних понять робить формаційну схему фундаментом не конкретно-історичних, а відчужених соціально-

¹ Формація [лат. *formatio* — утворення, вид] — 1) тип, побудова чогось, відповідно до певного ступеню, стадії розвитку; суспільно-економічна формація — історично певний ступінь у розвитку людського суспільства; характеризується тільки її властивим способом виробництва та зумовленими цим способом соціальними та політичними відносинами, юридичними нормами та установами, ідеологією.

економічних описів»; такий підхід *схематичний*, адже «не всі та не будь-які форми людського співжиття відповідають ознакам, що вводяться та впливають із природи формаційних уявлень», він «не відповідає епістемологічно значущому критерію гомогенності» (однорідності, однаковості), є *есхатологічним* (остаточним, кінцевим), натомість «будь-яка сходинка суспільної історії позбавлена самодостатності: вона лише віха на шляху до наступної. *Зображення, що передбачає оцінку дійсного через призму майбутнього, в усіх відношеннях недосконале.* По-перше, воно, однобічне; по-друге, як правило воно зміщує акценти, втрачає перспективу; по-третє, воно перебиває можливості непередвзятого аналізу об'єктивних альтернатив» [18]. До вузьких місць формаційного підходу дослідники відносять також той факт, що він «*спрямляє, згладжує історію*», оскільки ідеалізації, що фігурують у формаційній схемі «не просто вихолощені у гуманітарному сенсі, рівним чином вони звільнені від життєво конкретних деталей, випадковостей», а класична дилема «призначення — свобода волі» розв'язується тут на користь економічно тлумаченого призначення, що «й методологічно, й фактично некоректно» [19].

Можна, мабуть, погодитися, особливо в умовах розвитку ознак постіндустріального типу економіки та суспільства, із позицією вчених, які вважають, що «*Історія не є розгортання економічної, базисної необхідності. У ній є людина, «егоїстичне» обличчя і зчеплений з ним простір дії. Але є інтегральний (не формаційний) ефект самоорганізації великих складних систем. Історія і реалізується як синтез можливостей, що проявляються більш менш спонтанно, як статистичне резюмування альтернатив*» [20].

Певною схематичністю, і, водночас, жорсткістю прив'язки до ролі обмеженого кола об'єктивних чинників, що визначають характер мотивів, дій та інституціональних форм переходу економічних систем і суспільства від одного якісного стану до іншого, більш досконалого та оптимального, відзначається, на наш погляд, і технологічний підхід у системі методології дослідження закономірностей розгортання та трансформації складних соціально-економічних явищ і процесів. Якщо формаційний підхід, про який йшлося вище, в основі своїй має жорстку базову конструкцію з таких інституціональних, форм як власність, капітал, два основних класи суспільства, то технологічний, по-перше, спирається, так само, власне, як і формаційний, на принципи детермінізму — філософського вчення, згідно якого «усі форми реальних взаємозв'язків явищ у кінцевому підсумку складаються на основі усезагально діючої причинності, поза якою не існує жодне явище дійсності», а, по-друге, визнає вирішальним чинником змін у соціально-економічних процесах розвиток техніки, технологій, техніко-економічних відносин.

Саме на базі такої уяви про характер і механізми зв'язку явищ (причина — наслідок) Т. Вебленом було сформульовано тезу про «*технологічний детермінізм*», як закономірний усебічний вплив на суспільний розвиток промислового виробництва і технічного прогресу внаслідок чого виникає можливість і необхідність встановлення політичної влади технічних спеціалістів на базі наукового знання на протиположності до влади капіталу. Ця теза дістала подальшого розвитку у працях Дж.К. Гелбрейта, Р. Хейлброна тощо. Зокрема, Дж. Гелбрейт сформулював власний підхід (основу якого склали положення теорії технологічного детермінізму) щодо визначення принципів аналізу трансформаційних змін в економічній системі капіталізму. Його ключовою ознакою стало положення про техноструктуру, структурні особливості та принципи функціонування якої визначають як зміст і характер економічної влади, так і специфіку соціальної стратифікації суспільства.

Згідно поглядів Гелбрейта, якісні зміни в економічній системі капіталізму відбуваються виключно під впливом переходу до використання передової техніки, більш складної організації управління виробничими структурами, домінування «зрілої корпорації», існування якої дозволяє планувати економічний розвиток, та переходу влади у такій корпорації до певної групи фахівців: учених, інженерів, техніків, спеціалістів, менеджерів, корпоративних бюрократів, унаслідок чого «старомодні капіталісти» буквально щезли» [21].

Слід зазначити, що, як і формаційний, технологічний підхід до аналізу причин і чинників розвитку капіталістичного суспільства, його економічної та соціальної системи, безперечно має право на існування та використання, оскільки заперечити вплив технологічних змін на характер і структуру техніко-економічних, організаційно-економічних та соціально-економічних відносин неможливо. Однак, необхідно зважувати й на те, що такі зміни відбуваються у суспільстві, яке наповнено величезною кількістю особистостей, з їх суб'єктивною уявою про цілі економічного розвитку, характер індивідуальних і суспільних потреб та інтересів, способи забезпечення їх узгодження та реалізації. Тому жорстка, однолінійна схема визначення природи механізмів, які породжують і забезпечують той чи інший характер трансформації економічних систем і суспільств, уявляється недостатньою для пізнання цих надскладних соціальних процесів.

Останнім часом значного поширення набуває використання цивілізаційного підходу до аналізу закономірностей функціонування та трансформації складних соціальних систем, у тому разі й економічних. Його поява зумовлена ускладненням механізмів функціонування сучасних метасоціальних систем, у яких усе більший вплив на економіку, економічний розвиток починають справляти позаекономічні чинники. Пояснити їх безпосередній вплив на економічне життя за допомогою суто економічних підходів, на основі визнання ключової ролі лише технологічних змін у суспільному виробництві в принципі неможливо. Спроба розв'язувати економічні проблеми чисто економічними методами, на основі традиційних схем економічного аналізу в умовах сучасного рівня розвитку суспільства не може забезпечити позитивні результати оскільки: *по-перше*, взаємодія, взаємовпливи економічної, соціальної, екологічної та інших систем, які забезпечують існування та розвиток нашого суспільства настільки глибокі та щільні, що без урахування законів і механізмів цієї взаємодії неможливо забезпечити формування механізму управління економічними процесами на макро- та мікрорівнях; *по-друге*, розуміння об'єктивності існування факту такої взаємодії вимагає, у разі потреби, розривати міжсистемні оболонки, що існують між окремими гуманітарними науками, використовуючи їх потенціал для системного з'ясування суті процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві, для створення нових концептуальних схем їх дослідження, визначення відповідних цілей економічної політики та ефективної системи інструментів для їх реалізації.

Розв'язати таке коло проблем у методології дослідження складних економічних і соціальних систем можна за допомогою сучасної цивілізаційної парадигми та цивілізаційного підходу, які забезпечують якісно нову спрямованість думки дослідників у побудові висхідної концептуальної схеми та моделі постановки проблем і методів їх розв'язання. Зasadничими принципами такої спрямованості є, *по-перше*, філософська уява про «історичний розвиток, як сукупність різних цивілізацій, яким притаманний власний шлях історичного розвитку», отже несприйняття «відомого принципу формаційної парадигми про обов'язковість проходження кожним суспільством однакових етапів історичного розвитку»; *по-друге*, визнання концептуального положення цивілізаційного підходу, згідно якого «розвиток кожної країни та кожного етносу уявляє собою послідовне проходження ними стадій формування, розквіту та занепаду при збереженні на усіх цих стадіях деяких властивих країні та етносу якісних — «цивілізаційних» характеристик (насамперед, ціннісно-культурного плану)» [22].

До речі, у дослідженні природи поняття цивілізація, цивілізаційний підхід цікавою є позиція сучасного російського теоретика В.З. Балікоєва. Він, виходячи із визнання наявності діалектичного зв'язку між формаційним і цивілізаційним підходом, по-перше, визначає такий основний критерій їх відмінностей: *якщо формаційний підхід, пояснюючи історичний прогрес, визнає домінантою економіку, то цивілізаційний такою домінантою вважає загальнолюдські цінності, або*, говорячи словами філософа В. В. Ільїна, «гуманітарну тотожність людства».

Специфіка цивілізаційного підходу полягає, насамперед, у визнанні критерію духовності (у широкому розумінні сутності та змісту цього поняття та явища, про що вже йшлося вище у зв'язку з аналізом поглядів Гегеля, С. Булгакова тощо щодо суті, місця та ролі людини у суспільному виробництві), як умови та результату економічного, соціального, культурного розвитку суспільства в межах даної цивілізації. Існування такого критерію, як умови пізнання закономірностей сучасного економічного розвитку, формує нагальну потребу дослідження не абстрактного суспільства взагалі, а сутності, функцій, структури та закономірностей прояву діалектичної єдності двох його складових, певного дуалізму природи та механізмів саморозвитку: типу економіки, з усією різнобарвною палітрою мотиваційних чинників її функціонування, та власне суспільства, з його індивідуалізацією, суб'єктивізацією економічних і соціальних цілей, інтересів, мотивів, домінуючим впливом на прийняття рішень з боку домінуючого ж таки сучасного середнього класу тощо. Адже досліджуючи сутність інституціональних основ економічних і соціальних процесів у їх розвитку ми, за будь-яких умов, виходимо із розуміння того факту, що усі вони пов'язані з діяльністю людини, індивіда. Таким чином, цивілізаційний вимір економічного розвитку знаходить свій прояв, насамперед, у рівні розвитку власне людини, як ключової ланки та показника розвитку самої цивілізації.

Однією з особливостей етапу переходу від індустріальної до постіндустріальної цивілізації стало формування системи загальнолюдських цінностей, на базі визнання яких у сучасних умовах лише й можна сформулювати систему цілей економічного розвитку та механізм узгодження інтересів різних суб'єктів економічної діяльності та різних соціальних груп, що, власне, й буде сприяти досягненню сталого розвитку. Водночас, слід зазначити, що процес формування та реалізації загальнолюдських цілей і цінностей на базі економічного розвитку пов'язаний із проблемами відсутності адекватного сприймання їх у різних країнах і регіонах планети внаслідок існування різних технологічних способів виробництва, отже й різних цивілізаційних підходів до розуміння функцій економічного розвитку у житті суспільства. Така неоднозначність у розумінні природи та призначення економічного розвитку в сучасних умовах породжує не тільки протистояння, посилює конкуренцію різних країн, регіональних об'єднань тощо, але й феномен цивілізаційного перевербування, війн за зміну та перетворення ідентичності [23]. Саме такі тенденції у розвитку світової економіки, світового суспільства, світової та локальних цивілізацій і роблять надзвичайно актуальним застосування у системних економічних дослідженнях цивілізаційної парадигми, цивілізаційного підходу, поза використанням яких зрозуміти внутрішні важелі забезпечення сталого економічного розвитку на планеті, рівноваги у складній системі наднаціональних, регіональних, національних, групових та індивідуальних інтересів неможливо, отже неможливо визначити принципи системи мотивації у діяльності усіх основних гравців у глобалізованій економіці, які б стримували їх від надмірної агресії, порушення інституціональної конституції, що склалася в системі економічних і політичних відносин в останні десятиліття.

Таким чином, *цивілізаційний підхід* у сучасній методології економічних досліджень можна визначити, використовуючи думку видатного теоретика ХХ ст. Карла Поланьї, як базовий, фундаментальний підхід, згідно якого економіка є «вбудованим «(вмонтованим) інститутом», отже її доцільно аналізувати лише в контексті всієї сукупності культурних традицій і суспільних відносин даного суспільства» [24], тобто «подовжуючи економічні дослідження за межі матеріального, власне економічного».

Висновок: Отже, формування нової методологічної парадигми досліджень, поява нових підходів, які, визначаючи спрямованість дослідження та поглядів дослідника, вимагають різних моделей використання певних методів, власне нових оригінальних методів, поза формуванням яких дослідження може бути неповним, некоректним, отже, недоброякісним, постійно змінюють нашу уяву про можливі варіанти їх використання в економічному аналізі.

До того ж, як це вже неодноразово зазначалося вище, розвиток економічної науки, теорії пізнання останнім часом усе потужніше окреслює потребу у використанні в сфері економічних досліджень міждисциплінарних підходів, що, безперечно, означає, як ускладнення методології досліджень, так і поглиблення їх синергетичного ефекту, оскільки дозволяє пізнати об'єкт аналізу з таких сторін і форм прояву, які були недоступні при використанні суто економічних методів, отже забезпечує більш широкі можливості впливу на внутрішні важелі економічного та соціального розвитку, забезпечуючи тим самим поступальний прогрес людства.

Література

1. Коэн М., Нагель Э. Введение в логику и научный метод / Морис Коэн; Эрнест Нагель; пер. с англ. П. С. Куслия. — Челябинск: Социум. 2010. — С. 541.
2. Там само. — С. 543, 544.
3. Ильин В. В. Философия истории. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 2003. — С. 145.
4. Кондратьев Н. Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения: Избранные труды. — М.: Эк-ка, 2002. — С. 17.
5. Шимко П. Д. Оптимальное управление экономическими системами: Учебное пособие. — СПб.: Изд. Дом «Бизнес-пресса», 2004.
6. Поланьи Карл. Избранные произведения. — М.: Изд. Дом Территория будущего, 2010. — С. 55—56.
7. Там само. — С. 56.
8. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. В. Л. Иноземцева. — М., 1998. — С. 655.
9. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. — М.: Academia, 1999. — С. XIII, С. 503.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., Т. 46, ч. II, с. 222.
11. Афанасьев В. Г. Системность и общество. — М.: Политиздат, 1980. — С. 290.
12. Хабермас Юрген. Техника и наука как «идеологи» / Пер. с нем. М. Л. Хорькова. — М.: Праксис, 2007. — С. 23.
13. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. — М.: Наука, 1990. — С. 184, 185, 186.
14. Булгаков С. Н. Философия хозяйства. — М.: Наука, 1990. — С. 187; Див. також: Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення: Курс лекцій. — К.: АДЕФ — Україна, 2010. — С. 3 — 17.
15. Нестеренко А. О чем не сказал Уильям Баумоль: вклад XX столетия в философию экономической деятельности // Вопросы экономики. — 2001. — № 7. — С. 8; Фукуяма Ф. Доверие, социальные добродетели и созидание благосостояния // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 123 — 162.
16. Корнаи Я. Системная парадигма // Общество и экономика. — 1999. — № 3—4. — С. 86.
17. Иноземцев В. Л. Экономическая общественная формация: границы понятия и значение теории // Иноземцев В. Л. За десять лет. К концепции постэкономического общества: Научное издание. — М.: Academia, 1998. — С. 96—120.
18. Ильин В. В. Философия истории / В. В. Ильин. — М.: Изд-во Моск. унта, 2003. — С. 21—23.
19. Там само. — С. 23.
20. Там само. — С. 23—24.
21. Гэлбрейт Дж. К., Меньшиков С. Капитализм, социализм, сосуществование: Пер. с англ. / Предисл. С. Меньшикова. — М.: Прогресс, 1988. — С. 84.
22. Шульдибин Б. П. Исторический путь России в аспекте цивилизационного и формационного подходов // Социально-гуманитарные знания. — 2001. — № 2. — С. 3—4.
23. Громыко Ю. В. Антропология политической идентичности. Самоопределение «рашинз» в глобальном мире. Территориальное развитие, транснациональные русские корпорации и идентичность. — М., 2006. — С. 49.
24. Розинская Н. Карл Поланьи: В поисках свободы / К. Поланьи // Избранные работы. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. — С. 18.

Стаття надійшла до редакції 18.09.2012 р.